

¹⁹ Мандельштам О. Собр. соч.: В 3 т. М., 1991. Т. 2. С. 320.

²⁰ Эткинд Е. Г. Знач. тв. С. 287.

С. У. МАХОЦІНА

МОЎНЫ СТЭРАТЫП 'ЗДОЛЬНАСЦЬ ЧАЛАВЕКА
ВЫПРАМЕНЬВАЦЬ СВЯТЛО, ЗЗЯЦЬ'
У ФАЛЬКЛОРЫ БАЛГАР І БЕЛАРУСАЎ

Эвалюцыя няўхільна вядзе да сінтэзу навук. І таму з'яўленне такой навуковай дысцыпліны як этналінгвістыка, якая аб'ядноўвае дасягненні лінгвістыкі, этналогіі і псіхалогіі, уяўляецца зусім невыпадковым. Кожная з гэтых навук набыла пэўны вопыт у даследаванні духоўнай культуры чалавецтва, і падышоў час аб'яднага намаганні ў вывучэнні ўвасаблення ментальнай дзейнасці чалавека ў адзінках мовы, і перш за ўсё мовы фальклору, чые вытокі губляюцца яшчэ ў дапісьмовай пары. Прадмет інтарэсаў этналінгвістыкі належыць да сферы моўнай семантыкі, што дазваляе даследаваць мову фальклору не толькі з пункту гледжання фармальнага супастаўлення, на ўзроўні паверхневай структуры мовы, але і зазірнуць у глыбіню яе, вылучыць яе найбольш істотныя адзінкі, вядомыя як «моўныя стэрэатыпы». Побач з тым выкарыстоўванне моўных стэрэатыпаў дае падставы для супастаўлення фактаў розных моў. Такая магчымасць вынікае з разумення моўнага стэрэатыпа як семантычнага інварыянта, прадстаўленага ў фальклорных тэкстах у выглядзе шэрагу ўстойлівых варыянтаў на ўзроўні словазлучэнняў, сказаў і звышфразовага адзінства. У склад моўнага стэрэатыпа ўваходзіць пэўная колькасць апорных лексічных элементаў, якія прысутнічаюць у даволі дакладна вызначаных пазіцыях.

Гэты артыкул прысвечаны разгляду аднаго з такіх моўных стэрэатыпаў, які вызначаецца як 'здольнасць чалавека выпраменьваць святло, ззяць'. Даследаванне сістэмы яго рэалізацыі праводзіцца на матэрыяле балгарскага і беларускага фальклору. У якасці элементаў у склад яго ўваходзяць лексемы 'сонца', 'месяц', 'зорка', 'золата', 'срэбра', 'асвятляць', 'ззяць', якія сустракаюцца ў трох асноўных пазіцыях: 1) атаясамліванне чалавека з крыніцай выпраменьвання; 2) параўнанне чалавека з крыніцай выпраменьвання; 3) якасная характарыстыка чалавека як крыніцы святла. Кожная пазіцыя разглядаецца: а) у мове балгарскага фальклору і б) у мове беларускага фальклору.

У пазіцыі атаясамлівання найбольш устойлівыя варыянты рэалізацыі моўнага стэрэатыпа прадстаўлены наступным чынам:

а) «На момиченцето месечинка на главичката, а на момче — слънце. Да греят и да светят» (БНПП-6, с. 97, Първомайско); «я че му родим две деца..., на машкото на чело сънце че грее, а на женското на градите месец че свети» (ЗН, с. 29, Кюст); «едно дете со слънце на челото и со дзвезди на полите и едно чупе со месечина на гърдите и со дзвезди на полите» (БНТ-9, с. 393, —); «Родила мушко детенце: На челото му дзвездите, На градите му слънце, На пукоко му месецо» (СБНУ-38, с. 3, Искр.), «на чело му ясен месец грее» (СБНУ-2, с. 106, Кюст); «момичето... светлао се злато и сребро» (СБНУ-38, с. 71, Орх).

Шэраг прыкладаў сведчыць аб вялікай магчымасці ўзаемазаяняльнасці элементаў, з аднаго боку, прычым значна больш актыўнымі з'яўляюцца элементы 'сонца', 'месяц', 'зорка', а з другога боку 'зорка' мае ўстойлівае і ўласнае месцазнаходжанне — «на поли».

б) «Адзін — у лобе месяц свеціць і звёзды, а ў другога слонца над галавой. Як ён ідзець, так слонца свеціць, дзе не ідзець, усюды слонца свеціць... І яны шапачкі паздымалі: слонца засвяціла ў хаце, месяц, усё' (ЧК-2, с. 320... 323, Паст. п.); «родзіла сына... во лбе месяц, а ў патыліцы соўнцэ... Шапку зняў, да хата вся і зайзяла» (Маз. п.); «у гэтага сына... ва лбу сонца, у патыліцы месяц, рукі ў золаце, ногі ў серабры, цяляса ўсе ў дробных звездачках. ... дужа парынь прыўкрасны: усе палаты асвятчаець красным сонцам, ясным месяцам, і золатам, і серабром, і чыстым земчугам» (ЧК-1, с. 286... 289, Ельн. п.); «Народзіўся хлопец — хату асвеціла» (БКЭ, с. 169, Нов. п.); «я дванаццаць сыноў спараджу... па калені ў золаце, па пояс у серабры, ва лбу ясен месяц, у патыліцы дробны звездачкі, па віскам красна солнышка» (ЧК-2, с. 297, Бр. п.); «аж вісіць такое платъя, што ён і не відав! Всё сие златом, да серебром, да камнями самацветными» (НРС-1, с. 247, Бр. в.).

У мове беларускага фальклору таксама ўжываюцца элементы 'сонца', 'месяц', 'зорка', але і 'золата' і 'срэбра' выкарыстоўваюцца у гэтай пазіцыі даволі часта, у адрозненне ад мовы балгарскага фальклору. Таксама можна бачыць узаемазаяняльнасць гэтых элементаў, і таксама толькі 'зорка' мае асобную лакалізацыю «цяляса ў зорках». Такім чынам, у межах першай пазіцыі можна назіраць наступную карціну: найбольш устойліваму варыянту рэалізацыі моўнага стэрэатыпа ў балгар «на чело слънце/месец/звезда свети/грее» у беларусаў адпавядае «ува лбе месяц/сонца/зорка свеціць/ззяе». Пэўную паралель можна

бачыць у даволі ўстойлівым варыянце «звезды на полі» і «целяса ў зорках», хаця разыходжанне можна аднесці і да спецыфічнага светаўспрымання. Толькі ў мове балгарскага фальклору сустракаецца варыянт «на гърди месец/слънце свети/грее», і толькі ў мове беларускага — «у патыліцы зорка/месяц/сонца». Гэтыя варыянты складаюць асабістыя, спецыфічныя рысы пазіцыі атаясамлівання ў розных народаў.

Другая пазіцыя — параўнання — прадстаўлена наступным чынам: а) «Тя ставна хубава жена — дюня гюзел — светила кат слънце» (СБНУ-47, с. 201, Новоп.); «Момък погледнал момата и видял, че била ного убава и греела кат ясно сулянце» (СБНУ-56, с. 143, Паз.); «из кратунката излезло едно убаво момче като слънце... Момче излезло из кратунката. Стая светнала, като, слънце, кога изгрело» (БНТ-9, с. 332, Брез.); «Там видели одну мому. Она светила кико дзвезда, толкова била убава. Улезли у второту стаю. Там сидела друга мома, още по-убава. Она светила кико месец. Ндзърнули у третуту стаю, ама едва не ослебли. Третата мома светила кико слънце» (БНПШ-6, с. 191, Брез.); «И като излезло, то (=момиче) било толка убаво и лъщело като злато» (СБНУ-56, с. 224, Брез.); «Искам едни (дрехи) да бъдат като небето сини, други — като звездите, трети — като слънцето, и най-подир дървени дрехи» (БНТ-9, с. 455, Плов.); «извадил една чудна руба: тънка като паяжина, лъскава като стъкло и греела като звезда Вечерница» (ДнЖ, с. 61, Паз.).

Відавочна, што асноўны варыянт рэалізацыі моўнага стэрэатыпа — гэта «свети/грее като слънце/месяц», астатнія варыянты «свети като звезда», «лъщи като злато» сустракаюцца значна радзей.

б) «Ізноў зрабілі красавец, як сонца» (ЧК-2, с. 142, Бабр. р.); «зняў ракавіну, засіяў, як маладэй месяц.., засвяціў, як, маладэй месяц.., ад яго ўся палатка ззяець; (ЧК-2, с. 101—103, Чав. п.); «А цяпер справь мне такую шубу, штоб як соўнцэ зіяла» (БКЭ, с. 150, Рэч. п.); «аж тут зазіяла сукня як соўнца» (БКЭ, с. 50, Рэч. п.); «а адежа тая на ім аж зяіць» (ЧК-1, с. 487, Ваўк. п.).

У беларускай мове, як бачым, асноўны варыянт рэалізацыі «ззяець як сонца/месяц». Даволі паслядоўна ў абедзвюх мовах ужываецца лексема «свяціць» («ззяець»), і мабыць, менавіта ў гэтай пазіцыі — параўнання — яна падкрэслівае прамы, непасрэдны сэнс значэння моўнага стэрэатыпа.

Апошняя пазіцыя — якасная характарыстыка, калі элементы рэалізацыі выступаюць у ролі азначальнай адзнакі чалавека:

а) «Че му родим един син сас златна коса, сас сребърни зъби» (СБНУ-1, с. 133, Соф.); «че те родим две деца златноперчинчета» (БНПШ-6, с. 107, Белогр.); «На брегът нещо отдалече светело. — Какво е това, Гьоко? — питало конятого. — Коса на морската царица» (БНТ-9, с. 221, Брез.); «одлупиле коритото — то туку разсветило златното момиче» (СБНУ-38, с. 71, Орх.); «Тогай Тумбачино фърлил тумбадите и светнал със златните дрехи» (БНТ-9, с. 277, Соф.); «Във водата се оглеждала една златна мома и греяла като ясно слънце» (ПСп-7, с. 153, —); «Златото момиче, като си отивало, лъщело като сухо злато и греяло като ясно слънце» (ПСп-2, с. 158, —).

Як бачым, для балгарскага фальклору ў гэтай пазіцыі часцей за усё характэрны варыянт «златна коса/перчем» і варыянт «златна момиче». Адзначым, што даволі ўстойлівы і элемент «срэбърни зъби» ў спалучэнні са «златні косі». У прыкладах падкрэсліваецца сувязь золата і ззяння, нават можна заўважыць кантамінацыю, як у апошнім прыкладзе і ў наступным: «един юнак изплива из морето и свети, като ясно слънце.., а косата му златна, а зъби му сребърни» (СБНУ-1, с. 134, Соф.), што можа сведчыць аб пэўных дыяхронных зруках у складзе стэрэатыпа.

б) Прыклады з мовы беларускага фальклору ў пазіцыі якаснай характарыстыкі: «ажно глядзіць, зыць у яго нештась на галаве. Вырваў валасочка, ажно ён залаты» (ЧК-1, с. 466, Ваўк. п.); «Яна парадзіла сыночка: валасок срэбны, валасок залаты і ўсе на перэмену» (Фед—2, с. 119, Ваўк. П); «нагатавала мачыха Івану Іванавічу шубу, залатая звязда і сярэбраная» (ЧК-1, с. 362, Гом. п.); «прывяла двух сыноў: аднаго з залатымі (валасамі), другога з срэбнымі валасамі» (Фед-2, с. 57, Ваўк. п.); яе сукні і чаравікі срэбныя, яе валасы і бровы залатыя» (ЧК-2, с. 365, Ваўк. п.); «Буду я мела двух сыноў мудрых: месяц у лобе, зорка ў патыліцы і адзін валасок сярэбраны, другі залаты» (ЧК-2, с. 323, Ваўк. п.).

У мове беларускага фальклору таксама найбольш устойлівым з'яўляецца варыянт «залатыя валасы» і «срэбны/залаты валасок», але ж трэба адзначыць, што ў параўнанні з балгарскімі варыянтамі сувязь золата і ззяння ў нашых даследаваннях амаль што не адлюстравана, нягледзячы на тое, што яна мае такіх вядомых прыхільнікаў, як А. А. Патабня, А. М. Афанасьеў, В. Проп, С. С. Аверынцаў, якія сведчаць, што золата, а часам і сярэбра, уяўляюць сабой вобраз святла, замяшчаюць яго. Аб гэтым сведчаць і балгарскія прыклады, дзе ўсё ж такі гэтая сувязь лепш захавалася.

Калі мы звернемся да разгляду ўсіх трох пазіцый рэалізацыі моўнага стэрэатыпа, то ўбачым, што найбольш захаванай і распаўсюджанай з'яўляецца пазіцыя

атаясамлівання чалавека з крыніцай выпраменьвання і асноўным варыянтам можна назваць варыянт з дакладна вызначанай крыніцай выпраменьвання «ува лбе месяц/сонца/зорка». Гэты стэрэатып, відавочна, з'яўляецца старажытным, таму што пэўныя паралелі можна знайсці як у іншых славянскіх народаў (рускіх, сербаў, македонцаў), так і ў народаў неславянскага паходжання (германцаў, скандынаваў). Пазіцыі параўнання і якаснай характарыстыкі таксама прысутнічаюць у фальклоры названых народаў, але менш рэгулярна. На жаль, межы артыкула не дазваляюць прывесці прыклады, якія сведчаць аб гэтым. Здаецца, што пазіцыі, пра якія ішла гаворка, адлюстроўваюць не толькі сучасны стан рэалізацыі моўнага стэрэатыпа, але і некаторыя этапы яго развіцця: дакладнае вызначэнне чалавека як крыніцы выпраменьвання, потым, калі гэтае адзінства пачынае распадацца, чалавеку яшчэ надаецца здольнасць ззяць, але крыніца выступае толькі як аб'ект параўнання, і ў рэшце рэшт у свядомасці носьбітаў мовы сувязь чалавека і святла амаль зусім парываецца, што (у балгар у меншай ступені, у беларусаў у большай) прыводзіць да змяшчэння элементаў 'золата' і 'срэбра' да межаў перыферыі моўнага стэрэатыпа, і не выключана, што праз некаторы час адбудзецца яго канчатковае адмежаванне. Звяртае на сябе ўвагу той факт, што сусветнай культуры вядомы з'явы, падобныя да гэтага моўнага стэрэатыпа: акрамя цікавых паралеляў у міфалогіі (напрыклад, вока ў лбе цыклопа, якое параўноўвалася з сонцам у грэчаскай міфалогіі, трэцце вока ў лбе ў індыйскай міфалогіі), чалавеку надаецца здольнасць ззяць, напрыклад, у хрысціянстве (німб, арэол вакол галавы чалавека ці ззянне, ахопліваючае яго палкам), ці ў класічнай ёгі, дзе асноўныя цэнтры розных відаў выпраменьвання, у тым ліку і светлавога, знаходзяцца як раз у сярэдзіне ілба, у патыліцы, у грудзях і ў канечнасцях (параўн. прыклады ў пачатку артыкула). Магчыма, гэтыя факты не маюць непасрэднага дачынення да моўнага стэрэатыпа, але даюць падставу для разважання аб суадносінах менталітэту чалавека і рэаліі навакольнага свету.

Такім чынам, мы бачым, што этналінгвістычны сінтэтычны падыход да мовы мае вялікі патэнцыял у вывучэнні фактаў розных моў, дазваляе паглыбіць уяўленне мовы фальклора як своеасаблівага кансерванта старажытнасці, з аднаго боку, і магчымасці рэканструкцыі ў пэўнай ступені працэсаў мыслення на падставе моўных стэрэатыпаў, з другога.

Спіс скарачэнняў назваў крыпіц

БКЭ — Беларускі казачны эпос. Мн., 1976; БНПП-6 — Българска народна поезия и проза в шест тома, т. 6. Народни приказки. София, 1982; БНТ-9 — Българско народно творчество в двенадесет тома, т. 9. Приказки вълшебни и за животни. София, 1963; ЗН — Георгиев Македонски М. Зимни ноши. Сборник от народни приказки и песни от Кюстендилско. София, 1900; ДиЖ — Дървото на живота. Български народни приказки, разказани от Сп. Джуренов, записани от Ив. Джуренов. София, 1963; НРС-1 — Народные русские сказки А. Н. Афанасьева в трех томах. М., 1957. Т. 1; ПСп-2 — Периодическо списание, кн. 2. Средец, 1882; ПСп-7 — Периодическо списание, кн. 7. Средец, 1884; СБНУ-1—56 — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (после кн. 19— Сборник за народни умотворения и народопис), кн. 1—56, 1889—1986; Фед — Fedorowski M. Lud Białoruski na Rusi Litewskiej. Krakow, — 1902. Т. 2. Cz. 1. ЧК-1, 2 — Чарадзейныя казкі ў двух тамах. Мн., 1973, Т. 1—2. Мн., 1978.

Спіс скарачэнняў географічных назваў

Бабр. р. — Бабруйскі р-н; Белогр. — Белградчышко; Бр. в. — Бранская вобл.; Брезн. — Брезнішко; Ваўк. п. — Ваўкавыскі павет; Гар. п. — Гарадоцкі павет; Гом. п. — Гомельскі павет; Ельн. п. — Ельніцкі павет; Искр. — Искрејко; Кюст. — Кюстендилско; Маз. п. — Мазырскі павет; Нов. п. — Наваградскі; Новоп. — Новопазарско; Орх. — Орханийско; Паз. — Пазарджишко; Плов. — Пловдив; Паст. п. — Пастаўскі павет; Първ. — Първомайско; Рэч. п. — Рэчыцкі павет; Соф. — Софійско; Чав. п. — Чавускі павет.

В. В. ПРЫЁМКА

ПРАБЛЕМА ўЗАЕМААДНОСІН ПАЭЗІІ З АБРАДАМ У ВЯСЕЛЛІ ПІНШЧЫНЫ

Вясельныя рытуалы Піншчыны па свайму вонкаваму афармленню, функцыях і месцы ў абрадзе выяўляюць цесную сувязь з вясельнай абраднасцю ўсёй Беларусі. Разам з тым, у пінскім вяселлі ёсць спецыфічныя дэталі і элементы, якія ў спалучэнні з існуючымі ў ёй агульнабеларускімі ствараюць непаўторную карціну. Напрыклад, у перадвясельных абрадах асаблівае месца належыць такому этапу, як «пярэпыты», важным момантам лічыцца выкуп каравая ў каравайніц, асаблівае значэнне надаецца рытуалу частавання вадой, якую на